

УДК 94:[325.83:329.17.055.1](477.8:438)“1941/1952”

ПОЛЬСЬКИЙ ВЕКТОР У ПОЛІТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Леонід ЗАШКІЛЬНЯК

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи,
бул. Університетська 1, 79000, Львів, Україна

У статті проаналізовано ставлення представників радикального табору українського національно-визвольного руху, очолюваного ОУН і УПА, до Польщі і поляків напередодні і під час Другої світової війни. Показано, що керівники українського руху прагнули скористатись моментом деконструкції результатів Версальської системи устрою в Центральній та Східній Європі, що виникла під час Другої світової війни, і утворити незалежну Українську державність на землях із перевагою українського населення. Спочатку вони трактували Польщу і поляків як окупантів західноукраїнських земель і прагнули звільнити ці землі від них. Після краху Польщі були спроби укласти співробітництво з польським Рухом Опору, які, однак, зазнали невдачі через небажання польської сторони визнати український національний рух і його претензії на західноукраїнські землі. Наслідком цього став українсько-польський конфлікт на Волині і в Галичині, який супроводжувався масовими жертвами цивільного населення з обох боків. Польський вектор у політиці українського національно-визвольного табору під час війни змінювався в залежності від обставин, але у підсумку не призвів до успіху через небажання польської сторони піти на жодні поступки прагненням українців до створення незалежної соборної української державності.

Ключові слова: український національно-визвольний рух, Друга світова війна, ОУН і УПА, українсько-польські відносини, Волинь, Галичина.

Немає сумніву в тому, що стосунки України з її західним сусідом у ХХ столітті, а також в періоди найбільшого загострення на міжнародній арені, зокрема в роки Другої світової війни, продовжують чинити значний вплив на свідомість і суспільні позиції людей по обидва боки кордону. Треба відзначити, що за минулий період і українська, і польська історіографії збагатилися низкою нових цінних досліджень, які добре відомі фахівцям. Проте, як видається, у кожній з цих історіографій є свої вразливі невралгічні пункти. У польській історіографії майже незалежно від волі авторів, підсвідомо прослідковується традиційна для “державних” народів недооцінка т. зв. молодих націй, у даному випадку української – її згуртованості і самосвідомості. З іншого боку, в українській історіографії присутня тенденція вимушеної обставинами абсолютизації національно-визвольного чинника в становленні державної незалежності.

Національна проблема, її розуміння і тлумачення лежать у підстав розгляду даної теми. У нас немає можливості заторкнути всі її нервові складові. Відішлемо бажаючих до ґрунтовного дослідження польського вченого Марека

Вальденберга, який скрупульозно проаналізував національні ідеї і конфлікти народів Центрально-Східної та Південно-Східної Європи у ХХ ст., визначив особливості їх прояву у цій частині континенту, назвав 15 головних причин такого розвитку подій. Наведу тільки один з його висновків: “Визначені вище чинники спричинили значне посилення позиції ксенофобії, котрі певні нації скеровували не тільки проти одної нації, але проти кількох, часом навіть проти всіх сусідів (...) Ксенофобії супроводжувалися негативними стереотипами, котрі їх обґрунтовували і зміцнювали. Ксенофобні почуття вибухали в сприятливих обставинах, особливо в період війн і провадили до різних форм фізичної агресії (...) Опертий переважно на ксенофобії націоналізм нобілізувався і зростав. Націоналістична концепція національної держави (...), що постулювала денационалізацію і дискримінацію національних меншин, чинила чимраз більший вплив на політику державної влади у майже всіх державах”¹. Ці висновки рівною мірою торкаються і української, і польської сторони. Цим ми й обмежимося в теоретичних питаннях.

Варто нагадати, що розбіжності між українськими і польськими істориками (зокрема, під час роботи Міжнародних семінарів “Україна – Польща: важкі питання. Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, 1997–2008 рр.) торкалися насамперед того, що, на думку польських істориків, ідеологія і політика ОУН, яка ґрунтувалися на ідеології інтегрального або чинного націоналізму, послужили важливим (якщо не провідним) чинником, який спричинив українсько-польський конфлікт і винищення польського цивільного населення на західноукраїнських землях у 1943–1944 рр. Українські ж історики вважали, що таким чинником загострення українсько-польських стосунків була насамперед політика керівних кіл Польщі і польського Руху Опору, котрі за жодних умов не погоджувалися поступитися Західною Україною (або “кресами”) на користь українців і тим самим спровокували братовбивчий конфлікт². Надалі викладемо лише головні тези нашого бачення питання.

На наш погляд, розглядати ідеологію і політику українського табору в роки перед і після початку Другої світової війни обов’язково треба з врахуванням ширшого суспільно-політичного тла і стратегічних намірів обох сторін українсько-польського протистояння, яке виникло задовго до 1939 р.

Більшість дослідників сходяться на думці, що причини загострення українсько-польських стосунків у ХХ ст. треба шукати у взаєминах політичних представників двох народів у Галичині – провінції Австро-Угорщини до 1918 р. Саме тут увійшли в конфлікт два національні рухи – польський та український,

¹ Marek Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei* (Warszawa: PWN, 2000), 473–474.

² *Україна – Польща: важкі питання* (Варшава: TYRSA, 1999), т. 4: Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”, відп. ред. Микола Кучерепа, 316–317; Marek Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, 32–33.

зіткнулися два “П’ємонти” – центри національного державотворення. Апогеєм його стала українсько-польська війна 1918–1919 рр. за Галичину і Львів, яка закінчилася поразкою українців і включенням теренів Східної Галичини та Західної Волині до складу відродженої Польської держави. Змагання за національну державність різко посилили політизацію українського населення і за висловом І. Лисяка-Рудницького, “двигало саме одно цілий західній, протипольський фронт” у загальноукраїнських державницьких змаганнях³.

Після поразки українського національного руху та його майже повного викорінення в СРСР єдиними центрами розвитку української політичної думки залишалися західноукраїнські землі та західні еміграційні осередки. Збереження елементів демократії в устрої міжвоєнної Польщі створювало певний простір для легальної діяльності українського політикуму і в Галичині, і на Волині, де впродовж міжвоєнного періоду діяли легальні, напівлегальні та нелегальні українські політичні партії й угруповання, громадські організації, кооперація.

Проте, на шляху до українсько-польського замирення у міжвоєнний час стояли серйозні перешкоди. Нагромаджений конфліктний потенціал лежав постійним тягарем на свідомості української меншини та її політичних лідерів у Польщі. Загальний настрій і українського, і польського населення у міжвоєнний період характеризувався збереженням взаємної ворожнечі й упередженості, незважаючи на неодноразові спроби окремих осіб з двох сторін досягти українсько-польського порозуміння. Жодна із західноукраїнських політичних партій, включаючи ліві та праві, не погоджувалася визнати легітимним захоплення Польщею Галичини і Західної Волині, а існуючий стан вважали “тимчасовою окупацією”. Хоча їхні лідери по-різному бачили перспективи майбутньої долі Західної України і шляхи до створення незалежної держави, але всі вони сходилися в прагненні забезпечити умови для майбутньої боротьби за незалежну українську державність.

Найвпливовішою політичною партією в українському суспільстві Галичини від 1926 р. стало Українське Національно-Демократичне Об’єднання (УНДО), що його створили різноманітні політичні партії та групи демократичного спрямування. Воно постало, насамперед, з метою консолідувати український національний табір і подолати наслідки “національної катастрофи” державницьких змагань. УНДО, проголошуючи два провідні ідейні принципи – націоналізм і демократію, – пропонувало консолідувати єдиний національний табір, який відстоюватиме “право нації на самовизначення” і добиватиметься своїх цілей легальними методами⁴. У 1930-ті роки УНДО пішло на “нормалізацію” відносин із польською владою, сподіваючись певних поступок на користь українців. Проте,

³ Іван Лисяк-Рудницький, “Вклад Галичини в українські визвольні змагання,” *Іван Лисяк-Рудницький. Історичні есе. В 2-х тт.*, відп. редактор Франк Сисин, упорядник Ярослав Грицак, переклади Уляни Гавришків і Ярослава Грицака (Київ: Основи, 1994), т. 2, 53.

⁴ *Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: документи і матеріали*, упоряд. Тарас Гунчак і Роман Сольчаник (Б.м.в., 1983), т. 2, 112–115.

сподівання УНДО на реалізацію права націй на самовизначення в рамках Польської держави виявились ілюзією і зазнали повного краху напередодні Другої світової війни⁵. Разом із ілюзіями УНДО втратило й переважні впливи серед західноукраїнського населення. Така ж доля спіткала й політичні позиції українських консерваторів, демократів із Державним Центром УНР та інші право-центристські партії. На політичній арені всі вони поступилося впливам радикальних (читай – революційних) націоналістів.

Унаслідок поразок у боротьбі за національну державність на західноукраїнських землях 1918–1920 рр. у середовищі українського політикуму виникла радикальна течія, представлена спочатку Українською Військовою Організацією (УВО, 1920 р.), а з 1929 р. – Організацією Українських Націоналістів (ОУН), яка взяла на озброєння революційну ідеологію “інтегрального націоналізму” й прийняла орієнтацію на Німеччину, яка, на думку її керівників, була єдиним чинником, здатним змінити міжнародну ситуацію в Європі і, тим самим, створити шанс для виникнення хоча б частково незалежної, але соборної Української держави. Орієнтація на “новий порядок” в Європі, який проголосили нацисти, була привабливою насамперед намаганням зруйнувати Версальську систему договорів, яка не залишила місця для низки народів, котрі прагнули самовизначення, зокрема й українців.

Ідеологія “інтегрального націоналізму” не була особливим українським винаходом, а спорідненим явищем європейських право-радикальних, тоталітарних рухів першої третини ХХ ст. Її головними ідейними засадами були: віра в націю як найвищу цінність, яка поглинає всі інші; апеляція до містичної єдності всіх особистостей, що складають націю; підпорядкування раціональної думки емоціональній ірраціональності; наявність харизматичного лідера та еліти, що уособлюють “волю нації”; культ дії, війни та насильства, які вважаються вираженням вищої біологічної життєздатності нації. Разом із тим, в українському варіанті інтегрального націоналізму можна також знайти елементи ліберальних, демократичних, християнських принципів, навіть якщо учасники руху їх і заперечували⁶. Новітні дослідження виявили також певні ідеологічні відмінності між ідеологією “чинного націоналізму”, творцем якого був знаний політичний теоретик Дмитро Донцов, та ідеологією інтегрального націоналізму взірця ОУН. У формуванні останньої брали участь не тільки прихильники Д. Донцова (С. Ленкавський, С. Охримович), а й представники поміркованіших націоналістичних кіл еміграції (Д. Андрієвський, С. Демчук та ін.). Не вдаючись у деталі, слід констатувати, що до початку Другої світової війни в ідейному розвитку ОУН спостерігалась еволюція в бік посилення радикалізму, носіями

⁵ Михайло Швагуляк, “Маловідома сторінка політичного життя Західної України передодня Другої світової війни (З історії Контактного Комітету 1937–1939 років),” *Записки Наукового Товариства імені Шевченка. Праці історично-філософської секції* 228 (1994): 238–242.

⁶ Георгій Касьянов, *До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН)* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 6–7.

якого були представники Крайової Екзекутиви ОУН в західноукраїнських землях, майбутні прихильники ОУН Степана Бандери (ОУН-Б після розколу організації у 1940 р.)⁷.

Націоналізм, як політичний рух у 1929–1939 рр. виріс на найдинамічнішу силу в західноукраїнських землях й у середовищі української еміграції. І. Лисяк-Рудницький підкреслював, що “динаміка націоналізму була настільки сильна, що сугестії його ідей не могли протистояти інші політичні табори”. Особливо помітними стали його впливи в Галичині, але й в еміграції цього не уникли практично всі політичні угруповання, за виключенням лівих⁸. У підсумку, на кінець 1930-х років світоглядно-ідеологічний портрет українського націоналістичного руху, представленого ОУН, мав завершений вигляд: його характеризували виразні риси тоталітарного, антидемократичного і антикомуністичного революційного руху, що спирався на культ дії, войовничий ідеалізм і волюнтаризм, примат національного над загальнолюдським⁹. Ці риси були властиві й всім іншим національним рухам у Європі, які зазнали поразки в змаганнях за самостійну державність на початку ХХ ст.

Не підлягає сумніву, що український націоналізм запозичував ідейні елементи з тогочасних право-радикальних доктрин, зокрема, з італійського фашизму і німецького нацизму. Проте, це не дає підстав ототожнювати ідеологію українського націоналізму з фашизмом або нацизмом. Швидше можна говорити про спільні риси різних тоталітарних ідеологій, спрямованих на консолідацію суспільств на базі одної провідної ідеї, що є властивим і багатьом політичним, і релігійним рухам ХХ ст. Ані расизм, ані антисемітизм не були істотно притаманні українському інтегральному націоналізму. Він був радикальною революційною ідеологією пригнобленої бездержавної нації, яка намагалася посісти рівноправне місце серед інших європейських народів, акцентуючи увагу на революційних (силових) методах досягнення мети.

Тепер розглянемо ставлення ОУН до Польщі і поляків. Воно відбите в головних програмних документах ОУН. Перший конгрес ОУН (1929 р.) визначив головне завдання “нового творчого чину” українського націоналізму – створення “Самостійної Соборної Української Національної Держави” через “національну революцію”, “усунення всіх окупантів з українських земель” і встановлення “національної диктатури” на всіх “українських етнографічних теренах”. Програма передбачала “повне усунення всіх займанців з українських земель” у ході

⁷ Докладніше див.: Іван Лисяк-Рудницький, “Вклад Галичини в українські визвольні змагання”, 248–252; Георгій Касьянов, *До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН)*, 16–17.

⁸ Іван Лисяк-Рудницький, “Вклад Галичини в українські визвольні змагання”, 252–253; Roman Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia* (Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2003), 160–161.

⁹ Георгій Касьянов, *До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН)*, 20.

національної революції, визначала “історичних ворогів” України, серед яких на першому місці були Польща та Росія (СРСР), але не конкретизувала способів таких дій¹⁰. Події 1930-х років у Польщі показали, що ОУН намагалася всіма доступними методами, включаючи індивідуальний терор, спровокувати “революційну ситуацію” в країні, підготувати українське населення до національної революції, тобто до повстання проти “окупаційної влади”. Еміграційний Провід Українських Націоналістів (ПУН) головними “найманцями” вважав Росію і Польщу, проте, з огляду на майже повну ліквідацію націоналістичного підпілля в СРСР, більше уваги приділяв Польщі. Зрозуміло, що Крайова Екзекутива ОУН у західноукраїнських землях на перший план ставила боротьбу з польським адміністративним апаратом і польським населенням, яке, на думку її керівників, ніколи добровільно не погодиться віддати владу українцям. Один із ідеологів ОУН Осип Бойдуник писав, що “нашими ворогами є також ті, з волі яких ці уряди існують, панують, говорячи конкретно в Польщі – поляки, в Росії – росіяни і т.п.”¹¹.

Друга світова війна стала випробувальним полем для реалізації радикально-націоналістичної доктрини відбудови незалежної України революційним шляхом і, водночас, кульмінаційним пунктом українсько-польських конфліктів у ХХ ст. Їй передували фактичний поділ Польщі між Німеччиною та СРСР, зафіксований у відомих Пакті про неагресію від 23 серпня 1939 р. і Договорі про кордони і дружбу між Німеччиною та СРСР від 28 вересня 1939 р. Польську державу було ліквідовано, але незалежної української не було створено. Західноукраїнські землі разом із значною кількістю польського населення були примусово приєднані до Української РСР у складі СРСР. Тепер польське населення західноукраїнських земель опинилося в становищі, подібному до українського в складі Речіпосполитої, й зазнало і національних, і політичних репресій з боку комуністичного режиму. У цих умовах і український, і польський визвольні рухи опинилися перед проблемою розробки нової політичної стратегії й тактики боротьби за незалежність.

Стратегія польського Руху Опору була розроблена упродовж 1939–1943 рр. й орієнтувалася на відновлення довоєнного *status quo ante bellum* в опорі на західних союзників. Після 1941 р. польський еміграційний уряд і його підпілля в країні (Делегатура і Армія Крайова) змушені були також рахуватися з позицією Радянського Союзу, як члена антигітлерівської коаліції. Українське питання в політиці польського еміграційного табору займало далеко не першорядне місце, у той час, як на окупованих гітлерівцями землях Галичини і Волині для місцевого населення воно поступово перетворилося на вирішальне.

¹⁰ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали, II, 324–334.

¹¹ Roman Wysocki, *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*, 187–188.

Для українського політикуму в еміграції і на батьківщині окупація Західної України Радянським Союзом стала глибоким потрясінням. Його наслідком стала маргіналізація майже всіх українських демократичних партій, які фактично перестали чинити вплив на розвиток подій в українських і західноукраїнських землях. Зокрема, Державний Центр УНР, який будував плани відновлення незалежності України в союзі із західними демократичними країнами, в умовах окупації більшості європейських держав опинився в ізоляції. Після початку війни діячі УНР зайняли прозахідну позицію, наголошуючи, що вони є “разом з Францією, Англією і Польщею”¹². Однак, їхній вплив на перебіг подій на окупованих територіях був мінімальний.

Натомість на перший план за впливом на населення безапеляційно вийшла ОУН, яка завдяки співпраці з гітлерівцями отримала можливості легальної діяльності на окупованих ними землях. Це стало вирішальним чинником у розробці організацією стратегії і тактики боротьби за українську державність, яка знаходила серйозну підтримку серед населення, передусім західноукраїнських земель.

Ще перед нападом Німеччини на Польщу у серпні 1939 р. у Римі відбувся II Великий Збір ОУН, який схвалив її політичну програму. Поза обґрунтуванням ідеології націоналізму, що виводилася з “унутрішньої природи й традицій Української Нації”, програма проголошувала засади устрою майбутньої Української держави, що будуватиметься на принципі “націократії” – владі нації в державі, а фактично – диктатури націоналістичної еліти. У такій тоталітарній державі не планувалося жодних проявів демократії, а ставлення до національних меншин визначалося їхньою позицією щодо націократичної держави. У “Маніфесті Вождя” ОУН (А. Мельника) оголошувалося, що Польща є другим “відвічним ворогом України”, тому невдовзі настане хвилина вирішальної боротьби з окупантами¹³.

Подальші події призвели до розколу в ОУН і утворення двох фракцій – бандерівців (прихильників революційної тактики – ОУН-Б на чолі з С. Бандерою) і мельниківців (що залишилися під впливом ПУН – ОУН-М), кожна з яких діяла за власними планами. Незважаючи на тактичні розбіжності, обидва відлами ОУН виступали за створення УССД, поступово налагодили співробітництво з гітлерівцями з метою пробитися на українські землі й започаткувати там підвалини незалежної державності шляхом “національної революції”¹⁴. Обидва відлами створювали збройні формування при німецькій армії, “похідні групи”, готувалися до війни Німеччини з СРСР, щоб в її ході шляхом доконаних актів

¹² Ігор Ільющин, *Волинська трагедія 1943–1944 рр.* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2003), 84.

¹³ *Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. Документи і матеріали*, II, 399–423.

¹⁴ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955* (Мюнхен: Вид-во ЗЧ ОУН, 1955), 20–23.

організувати українську адміністрацію і гуртувати населення для вирішального повстання. Відмінність полягала в тому, що ОУН-М вважала за необхідне спочатку привернути маси до національних гасел шляхом тривалої пропаганди¹⁵, а ОУН-Б планувала швидко поставити німців перед доконаним фактом проголошення Української держави¹⁶. Обидві фракції продовжували плекати ілюзії про можливу згоду А. Гітлера на утворення хоча б маріонеткової української державності взамін за допомогу українців у боротьбі з більшовицькою Москвою. Обидві течії ОУН відмовляли Польщі у відбудові її державності на західноукраїнських землях, які повинні були увійти до складу УССД. З двох націоналістичних організацій, здається, лише ОУН-М взагалі відмовляла Польщі в існуванні як окремої держави в гітлерівському “новому європейському порядку”. Про це свідчить також діяльність Українського Центрального Комітету (УЦК) під керівництвом В. Кубійовича, що знаходився під впливом мельниківців і намагався розбудувати підстави Української держави на теренах Генерального Губернаторства в 1939–1941 рр. Діяльність УЦК викликала гостру негативну реакцію з боку поляків і польського підпілля, які звинувачували українців у колаборації з окупантом. Бандерівці були обережнішими в цьому питанні.

Польський еміграційний уряд і створюване ним підпілля на окупованих землях у стратегічному відношенні твердо стояли на позиціях антигітлерівської боротьби за відновлення довоєнної Речіпосполитої. В українському питанні він певний час коливався між підтримкою українського національно-визвольного руху в дусі концепцій “прометеїзму”, але від 1941 р. був змушений рахуватися з позицією “союзника своїх союзників”, тобто СРСР. Тому після початку німецько-радянської війни ідеологи і політики лондонського табору намагалися за будь-яку ціну відстояти східний кордон Польщі 1939 р. І в цьому відношенні український національний рух виступав перед ним однозначним супротивником.

У квітні 1941 р. ОУН-Б провела біля Кракова свій II Великий Збір, на якому схвалила низку постанов, головним змістом яких була “революційна боротьба” за УССД, що спирається на власні сили і “в принципі” відкидала орієнтацію на чужі сили, в першу чергу, “історичних ворогів України”. Щоправда ставлення до Польщі, яка на той час припинила існування як незалежна держава, дещо пом’якшилося – головним ворогом було визначено СРСР і “московський імперіалізм”, проти якого оголошувався “хрестовий похід” у союзі з усіма поневоленими ним народами. Щодо поляків у постанові наголошувалось, що ОУН буде поборювати ті польські угруповання, котрі прагнуть до “відновлення польської окупації українських земель”. Водночас містилася

¹⁵ *ОУН у війні 1939–1945* (Б.м.в., 1946), 42–44.

¹⁶ У “Політичних вказівках ОУН”, схвалених у травні 1941 р., зазначалося, що будувати Українську державу треба, не чекаючи на жодні обставини, щоб “здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни”. Див.: *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955*, 51–52.

однозначна погроза “скріплення українського характеру тих земель (західноукраїнських. – Л. З.) засобами залежними від умовин і політичної доцільності (виділення наше. – Л. З.) й прилучення їх до Української Держави, а не до польських земель”. Залишаючи на боці декларативність і неясність багатьох програмних положень цієї організації, треба зазначити й, м’яко кажучи, подвійні стандарти, до яких вдавалися її керівники, приховуючи свої зв’язки з гітлерівцями і водночас розрахунки на їхнє сприяння. Політична програма ОУН-Б була конкретизована в розлогій інструкції “Боротьба і діяльність ОУН під час війни” (травень 1941 р.), яка докладно визначала дії членів організації після нападу Німеччини на СРСР. Серед численних заходів, котрі передбачалося провести, були й інструкції такого типу: “15. В час хаосу й замішання можна дозволити собі ліквідацію небажаних польських, московських та жидівських діячів, особливо приклонників большевицько-московського імперіалізму”¹⁷. Треба підкреслити, що йшлося передусім про репресії проти тих, хто чинитиме опір українській адміністрації, а не про переслідування за національною або расовою ознакою.

Після нападу Німеччини на СРСР ОУН-Б, не чекаючи рішень створеного в цей час представницького органу Українського Національного Комітету (УНК), діяла методом доконаних фактів, проголосивши 30 червня 1941 р. у Львові “Акт відновлення Української Держави”. Загальний план бандерівців полягав у тому, щоб, використавши впливові позиції націоналістів у західноукраїнських землях, разом із німцями дійти до Києва й створити там спільно з тамтешніми українцями “центральный суверенный український уряд”. Проте, німці припинили спроби бандерівців проголосити українську державність у Львові, а також пізніші намагання мельниківців створити українські державні органи в Києві. Стало зрозуміло, що розрахунки на Гітлера зазнали повного краху. Найшвидше це усвідомили бандерівці: вже 10 липня 1941 р. на засіданні Проводу ОУН-Б вони вирішили “розгортати проти німців свою національно-визвольну війну”¹⁸. Однак, розробка планів боротьби проти Німеччини зайняла певний період часу, оскільки, по-перше, німецькі армії ще провадили переможні бої на Сході і представляли собою могутню силу, з якою не можна було не рахуватися, і, по-друге, арешти багатьох активних діячів ОУН-Б внесли дезорганізацію в середовище її керівного активу. Тому наприкінці вересня – початку жовтня 1941 р. І конференція ОУН-Б ухвалила рішення не вступати в конфлікт із німцями, а гуртувати національні сили, використовуючи можливості легальної діяльності в окупаційній адміністрації. Фактично, це означало продовження легального співробітництва з окупантами. І тільки у 1943 р. ОУН-Б зважилась на оголошення війни

¹⁷ Іван Патриляк, “Військові плани ОУН(б) у таємній інструкції Революційного проводу (травень 1941 р.),” *Український історичний журнал* 2 (2000): 135–136.

¹⁸ Ярослав Стецько, *30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України* (Торонто, Нью-Йорк, Лондон: Ліга Визволення України, 1967), 259–260.

гітлерівцям¹⁹. Однак, з кінця 1941 р. бандерівці розпочали підготовку до майбутнього повстання, і це не було непомічене гітлерівцями, котрі в своїх документах називали їх своїми ворогами, вдавалися до арештів і розстрілів. Починаючи з 1942 р. у документах німецьких спецслужб бандерівці проходять під назвою “українського руху опору”²⁰.

Слід також коротко зупинитися на ставленні українських націоналістів до поляків і польського питання в цей період (до 1943 р.). Після початку переслідувань українських націоналістів гітлерівцями у серпні-жовтні 1941 р. за їхньою ініціативою відбулося чотири зустрічі представників українських політичних кіл із діячами пролондонського польського підпілля, на яких обговорювалися питання можливого співробітництва в боротьбі проти Німеччини. Українці висували тільки одну умову – визнання української державності на землях на схід від Бугу і Сяну, на що польська сторона аж ніяк не готова була погодитися. Постанова II Конференції ОУН-Б у квітні 1942 р. окремим положенням оприлюднила ставлення українського національно-визвольного руху до поляків і Польщі. Тут говорилося про “злагодження польсько-українських відносин у сучасний момент міжнародної ситуації й війни на платформі самостійних держав і визнання та панування права українського народу на Західно-Українських Землях” і, водночас, містилося застереження проти “антиукраїнських інтриг”²¹. Проте і подальші спроби досягти якогось порозуміння між українцями і поляками під гітлерівською окупацією в 1941–1943 рр. не принесли позитивних результатів.

Не зустрічаючи розуміння з боку польських політичних чинників, провідники ОУН-Б приступили до рішучих дій із забезпечення умов для здійснення національної революції і створення УССД, розбудовуючи власні збройні сили, насамперед, на Волині і Поліссі. Переломове значення в розвитку українського національного руху, як видається, мала Військова конференція ОУН-Б, що зібралася на початку грудня 1942 р. у Львові. Хоча на ній ще проявилися розбіжності щодо тактики подальшої боротьби, але було прийняте одностайне рішення про створення єдиних українських збройних сил під проводом ОУН-Б і підготовку в майбутньому збройного повстання проти німців і радянських військ²². Розбіжності між прихильниками і противниками активної збройної

¹⁹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955, 75–89, 90–102.

²⁰ Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942), зібрав і впорядкував Володимир Косик (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998). т. 2, 145.

²¹ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955, 69–70.

²² Анатолій Кентій, Українська Повстанська Армія в 1942–1943 рр. (Київ: Інститут історії України НАН України, 1999), 13–15.

боротьби проти гітлерівців було остаточно подолано на III Конференції ОУН-Б (тоді вже ОУН-Самостійників-Державників), що пройшла в лютому 1943 р. поблизу м. Олеська на Львівщині. У її постановах стверджувалося, що українці ведуть боротьбу і проти німців, і проти більшовиків (проти “двох ворожих імперіялізмів”) за УССД й готові до співробітництва з усіма, хто визнає українську державність на “етнографічних територіях”, але будуть поборювати будь-які “імперіалістичні намагання”. Хоча Польща в документах конференції не згадувалася, проте було зрозуміло, що ОУН-Б готова співпрацювати лише з тими, хто визнає її візію майбутньої України. Конфлікт з польським Рухом Опору став невідворотним.

Відомо, що тільки після III конференції ОУН-Б приступила до розбудови Української Повстанської Армії (УПА), насамперед на Волині і Поліссі. Приблизно в цей час (грудень 1942 – лютий 1943 р.) керівництво ОУН-Б очевидно схвалило негласне рішення про проведення “антипольської акції” на Волині і Поліссі з метою недопущення зміцнення тут польського підпілля, усунення польського елемента, який міг відіграти роль “п’ятої колони” в ході боротьби за УССД, а також на знак відплати за протиукраїнські дії і співробітництво поляків з радянськими партизанами. Донині не знайдено прямих документів, котрі б свідчили, що провідникам ОУН і УПА нібито йшлося про винищення “всього польського населення” Волині і Полісся (а потім Галичини). І хоча зіткнення та сутички між українськими та польськими підпільними силами спостерігалися й раніше, однак незаперечним фактом залишається те, що, починаючи з лютого 1943 р., українські збройні загопи при підтримці місцевого українського населення чинили скоординовані напади на польські населені пункти, які часто супроводжувалися винищенням цивільного населення. Нині відомо достатньо багато непрямих доказів планування і здійснення “антипольської акції” ОУН і УПА. Їхні дії набирали сили в 1943 р., щоб потім перекинутися на Галичину і т.зв. Закерзоння (землі на захід від Бугу і Сяну). Польське підпілля проводило відплатні акції, знищуючи українські села. Розгорілася справжня локальна війна, в якій перевага в людських ресурсах була на боці українців²³. Польське підпілля також нагромадило значні ресурси для боротьби з українцями і не збиралося їм поступатися, чинило збройні напади на українські поселення, прикриваючись гаслом “відплатних акцій”²⁴.

²³ Польський історик Гжегож Грицок подає, що в 1942 р. на терені Волині перебувало 305 тис. польського населення, що становило 14,6 % всього населення краю (хоча ця цифра явно завищена, враховуючи депортації, виселення, людські втрати). У Східній Галичині поляків нараховувалося на той час близько 800 тис. або 19%. (Grzegorz Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948* (Toruń: Adam Marszałek, 2005), 272, 221–223).

²⁴ Упродовж 1942–1944 рр. на теренах Волині і Галичини було створено і активно діяли 264 бази польської самооборони (142 в Галичині і 122 на Волині), які представляли собою маленькі “держави”, що набули атрибутів політичної, військової, судової і господарської влади. Ці бази не тільки оборонялись, а й проводили “превентивні” і “відплатні” збройні акції проти УПА, а також

Головну роль в ініціюванні “антипольської акції” відіграла ОУН-Б. У період створення УПА на Поліссі і Волині, який припав на весну 1943 р., керівники ОУН-Б спочатку не планували боротьби проти поляків. Матеріали III конференції ОУН(б) (лютий 1943 р.) визначали головними ворогами українського руху Москву і Берлін. У ході створення УПА виник і “третій фронт” проти поляків, зумовлений тим, що польський Рух Опору, знаходячись у трикутнику протистояння: гітлерівці – червоні партизани – українці, був змушений виконувати вказівки лондонського уряду та його підпілля, чинити опір насамперед українцям і вступати у взаємодію з червоними партизанами – союзниками польського еміграційного уряду. Документи свідчать про те, що від початку 1943 р. перші напади на українські поселення на Волині чинили польські боївки, намагаючись не допустити консолідації українського підпілля і розгортання українського визвольного руху²⁵. Бандерівці доклали величезних пропагандистських зусиль, аби переконати населення і ширшу громадськість, що ініціаторами конфлікту була польська сторона, котру вони звинувачували в колаборації з гітлерівцями й радянськими партизанами. Очевидно, що останнє мало місце, як і співробітництво українців із окупантами в умовах виживання населення.

Антипольська акція ОУН і УПА на Волині не принесла бажаних результатів, а лише спричинила зростання взаємної недовіри і ненависті. Обидві сторони – українська і польська – виставляли свої аргументи на користь присутності в регіоні. Польське підпілля готувалося відновити свій контроль на теренах колишньої Речіпосполитої, незважаючи на прагнення більшості українців мати тут самостійну державу і несприятливу для поляків міжнародну кон’юнктуру, планувало діяти методом “доконаних фактів”. Такий розвиток подій був відбитий у плані “Бужа” (“Буря”), розробленому і затвердженому командувачем АК 20 листопада 1943 р. Проте, це тільки підлило масла у вогонь і українсько-польські сутички перекинулися на Галичину і Закерзоння.

Керівництво ОУН-Б й саме було налякане масштабами українсько-польської війни, що розпочалася на Волині навесні 1943 р., не очікувало такого потужного опору з боку польського підпілля і радянських партизанів. У керівних колах організації поширилися думки про потребу ревізії ідеології і політичної програми для усунення деяких найнедемократичніших положень, котрі обмежували впливи націоналістів серед українського населення та інших національно-визвольних

і цивільного українського населення. І хоча Волинському округу АК в планах керівництва опору відводилась допоміжна роль, проте в його складі на кінець 1943 р. налічувалось понад 8 тис. бійців, а у Львівському на середину 1943 р. – 27 424 члена АК. Див.: Ernest Komoński, *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich* (Toruń: Adam Marszałek, 2013), 437–438; Władysław Filar, *Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania* (Toruń: Adam Marszałek, 2008), 183; Stanisław Pempel, *ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945* (Warszawa: BIS, Trust, 1990), 87.

²⁵ Ярослав Борщик, “До проблеми польських “відплатних акцій” на Волині (березень – початок липня 1943 р.),” *Український історичний журнал* 1 (2016), 113–132.

формувань²⁶. Ревізія політичної програми була проведена на III Надзвичайному Великому Зборі ОУН (СД) (21–25 серпня 1943 р.). Політична програма організації набула демократичних рис за рахунок підсилення соціальних положень, відмови від тоталітарної риторики, ставлення до національних меншин тощо²⁷. Вона проголошувала боротьбу з усіма “імперіалізмами”, насамперед більшовицьким і німецьким. Окремим пунктом проходила теза про польську “імперіалістичну верхівку”, яка нібито є прислужником чужих імперіалізмів і “намагається запрягти польські меншини на українських землях і польські народні маси до боротьби з українським народом та помагає німецькому й московському імперіалізмам винищувати український народ”. Разом із тим, містився заклик ліквідувати “всі другорядні фронти” і співробітничати з “народними масами сусідніх народів”²⁸. Проте, здійснити такий поворот в умовах війни було практично неможливо... Спроби ОУН і УПА, починаючи з кінця 1943 р. досягти якоїсь угоди з польською стороною, закінчилися провалом. Війна тільки розгорялася, польське підпілля підтягнуло нові загони АК, щоб протистояти ОУН і УПА. Але найголовніше – з’явився новий супротивник – Червона Армія і війська НКВС. Конфлікт набував рис війни за територію.

У липні 1944 р. активними політичними лідерами України була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), яка взяла на себе представництво національних інтересів українців у боротьбі за незалежну державність. У її документах знайшла відображення нова міжнародна ситуація, що склалась наприкінці війни, і прогнозувала поневолення радянськими окупантами не тільки українського, а й інших народів Центральної Європи. У цих умовах представники українського національно-визвольного руху закликали всіх сусідів, зокрема й поляків, об’єднати зусилля в боротьбі з новими окупантами. В “Універсалі УГВР” з липня 1944 р. зазначалося: “Вітаємо боротьбу інших поневолених народів за своє визволення. З ними, зокрема з нашими сусідами, бажаємо жити в добросусідських взаєминах та співпрацювати у спільній боротьбі при умові пошанування ними визвольної боротьби українського народу. Всі національні меншини, що живуть на українських землях, закликаємо включатися в українську визвольну боротьбу. Їм забезпечуємо повні громадянські права в українській державі”²⁹. Часопис УГВР “Самостійник” у 1946 р. писав, що відносини з поляками “не були такими, як могли бути і як цього вимагали життєві інтереси обох народів”, тому що поляки тривалий час перебували під впливом

²⁶ Юрій Киричук, *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття* (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2000), 72.

²⁷ Георгій Касьянов, *До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН)*, 28–32.

²⁸ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955*, 117–120.

²⁹ “Універсал Української Визвольної Ради,” “Літоніс”. *Форум дослідів історії 2* (2000). Доступ отримано 16 жовтня 2017. http://forum.ottawa-litopys.org/documents/doc0203_u.htm.

шовіністичної пропаганди своїх “імперіалістичних кіл” і тільки зараз починають усвідомлювати потребу мирного співжиття і співпраці з українцями. Проте, як зазначав часопис, “протверезіння не наступило зразу і що воно сьогодні ще не є загальне”³⁰. Ці слова, написані ще 1946 р., зберігають, на жаль, актуальність до наших днів.

Висновки. Друга світова війна і пов’язані з нею міжнародні обставини поставили під знак запитання політичну конструкцію Центральної та Східної Європи, збудовану після завершення першого світового конфлікту ХХ ст. У річищі тоталітарних тенденцій, характерних для програм розв’язання європейських соціальних і національних проблем, в українському національно-визвольному русі взяли гору радикальні національно-визвольні сили, що пов’язували вирішення українського питання зі зміною *status quo* в Європі, зокрема внаслідок реалізації гітлерівських планів запровадження “нового порядку” на континенті. Коли став очевидним провал планів ОУН здобути незалежність за сприяння Німеччини, українські націоналісти висунули і почали втілювати в життя програму боротьби проти всіх ворогів незалежної Української держави і, як майже всі поневолені народи континенту, із застосуванням антигітлерівського повстання, поєднаного з національною революцією. Польща і поляки у політиці провідних кіл українського національно-визвольного руху після поразки змагань 1918–1923 рр. займали місце ворога і окупанта частини українських земель. У стратегії УВО і ОУН вони, поряд із радянською Росією–СРСР, виступали загарбником і окупантом, й тому з ними передбачалась боротьба всіма доступними засобами.

Після початку війни поляки опинились у ситуації, подібній до українців. Проте, спроби української сторони утворити з поляками спільний фронт проти гітлерівців і більшовиків, наштотували на великодержавні позиції керівників польського Руху Опору, які прагнули будь-що зберегти в складі відбудованої Польщі західноукраїнські землі без врахування тих суттєвих свідомісних і політичних змін, котрі пройшли серед основної маси місцевого українського населення у першій половині ХХ ст.

Опинившись перед обличчям трьох ворогів (СРСР, Німеччини і Польщі), відмови польської сторони визнати українські незалежницькі змагання і в умовах розгортання національного повстання, провідники ОУН і УПА були змушені розпочати збройну боротьбу за опанування території західноукраїнських земель. Оскільки польський Рух Опору зі свого боку готувався до опанування цих теренів і створив на них потужне збройне підпілля, боротьба між двома визвольними рухами набула рис українсько-польської війни (“третій фронт”), під час якої і з української, і польської сторони мали місце антигуманні дії, що спричинили масову загибель цивільного польського та українського населення. Певні антипольські

³⁰ О. Гончарук (Осип Дяків), “Українська Повстанча Армія – носій ідей визволення і дружби народів,” *Самостійність. Орган Української Головної Визвольної Ради (УГВР)* 1 (1946): 59.

прояви в ідеології та політичних програмах українських націоналістів не дають підстав вважати їх головною причиною українсько-польського збройного протистояння, яке, на нашу думку, було зумовлене насамперед конфліктом національно-політичних інтересів українського і польського національно-визвольних рухів у боротьбі за державну приналежність західноукраїнських земель, конфлікту, який розпочався ще на початку ХХ ст. Відповідальність за радикальний характер цього протиборства несли насамперед провідні політичні сили з українського і польського боків, які не змогли досягти розумного компромісу на засадах демократії. В умовах ХХ ст. – “століття екстремізму” за визначенням зnanого британського історика Еріка Гобсбаума³¹ – цей конфлікт не був поодиноким явищем в історії більшості європейських країн.

POLISH VECTOR IN POLITICS OF UKRAINIAN NATIONAL-LIBERATION MOVEMENT IN THE YEARS OF THE WORLD WAR II

Leonid ZASHKILNYAK

The Ivan Franko National University of Lviv,
The Chair of Central and Eastern Europe History
1 Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

The article analyzes the attitude of the radical camp of the Ukrainian national liberation movement's representatives, headed by the OUN and UPA, to Poland and Poles on the eve and during the World War II. The Author shows that the defeat of the Ukrainian national liberation movement in years 1917–1921 and the division of Ukrainian lands between neighboring countries led to an increase the radical tendencies in the Ukrainian national camp. Radical nationalist organizations as UVO, and then the OUN relied on revolutionary methods of struggle for an independent Ukrainian state. The beginning of the World War II served as a signal for nationalist leaders to deconstruct the results of the Versailles system in the Central and Eastern Europe's organization and create an independent Ukrainian statehood on the lands with the Ukrainian population's domination. At first they treated Poland and the Poles as occupants of the Western Ukrainian lands and wanted to liberate these lands from them. The main thesis of the article is that the Ukrainian national liberation movement on Western Ukrainian lands during the World War II met with a powerful resistance of the Polish underground, which did not want to recognize the aspirations of Ukrainians, and was forced to engage in armed struggle with it.

After the collapse of Poland, attempts were made to establish cooperation with the Polish resistance movement, which, however, resulted in failure due to the reluctance of the Polish side to recognize the Ukrainian national movement and its claims to Western Ukraine. The Polish Resistance Movement, on its part, was preparing for the capture the Western Ukraine's territories, created a powerful armed underground on them and categorically refused to recognize the right of Ukrainians to an independent statehood building on these lands. The consequence of this was the appearance of so-called “Third front” or “anti-Polish front”, which had all the features of an interethnic Ukrainian-Polish war over the territory, especially at Volhynia and Galicia. Certain anti-Polish manifestations in the ideology and political programs of Ukrainian nationalists do not give grounds to consider them the main cause of the Ukrainian-Polish armed confrontation, which in Author's opinion was predetermined primarily by the

³¹ Ерік Гобсбаум, *Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку 1914–1991* (Київ: Альтернативи, 2001).

conflict of national-political interests of the Ukrainian and Polish national liberation movements in the struggle for the state belonging of the Western Ukrainian lands.

The Polish vector of the Ukrainian national liberation camp policy changed during the war, depending on the circumstances – from the recognition of Poland as an invader on the Ukrainian lands and an enemy of the Ukrainian people till the aspiration of an alliance with the Polish people, separated from its “imperialist elite”. But in the end this policy did not lead to success, because the Polish side did not want to make any concessions to the aspirations of the Ukrainians to create an independent united Ukrainian statehood. On the other hand, the leaders of the OUN and UPA, meeting with the uncompromising position of the Polish emigration government and its underground, could not find peaceful ways of overcoming the armed conflict. That was not surprising in the brutal conditions of the world war.

Key words: Ukrainian national liberation movement, World War II, OUN and UPA, Ukrainian-Polish relations, Volhynia, Galicia.

REFERENCES

- Borshchuk, Yaroslav. “Do problemy polskykh “vidplatnykh aksii” na Volyni (berezen – pochatok lypnia 1943 r.)” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 1 (2016), 113–132. (in Ukrainian).
- Filar, Władysław. *Wydarzenia Wołyńskie 1939–1945. W poszukiwaniu odpowiedzi na trudne pytania*. Toruń: Adam Marszałek, 2008. (in Polish).
- Hobsbaum, Erik. *Vik ekstremizmu. Korotka istoriia XX viku. 1914–1991*. Kyiv: Alternatyvy, 2001. (in Ukrainian).
- Honcharuk, O. (Osyp Diakiv). “Ukrainska Povstancha Armiia – nosii idei vyzvolennia i druzhby narodiv.” *Samostiiniist. Orhan Ukrainskoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady (UHVR)* 1 (1946): 58–67. (in Ukrainian).
- Hryciuk, Grzegorz. *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*. Toruń: Adam Marszałek, 2005. (in Polish).
- Iliushyn, Ihor. *Volynska trahediia 1943–1944 rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. (in Ukrainian).
- Kasianov, Heorhii. *Do pyttannia pro ideolohiiu Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv (OUN)*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2003. (in Ukrainian).
- Kentii, Anatolii. *Ukrainska Povstanska Armiia v 1942–1943 rr.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1999. (in Ukrainian).
- Komoński, Ernest. *W obronie przed Ukraińcami. Działania Polaków na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943–1944 wobec polityki eksterminacyjnej nacjonalistów ukraińskich*. Toruń: Adam Marszałek, 2013. (in Polish).
- Kyrychuk, Yurii. *Narysy z istorii ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu 40–50-ky rokiv XX stolittia*. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 2000. (in Ukrainian).
- Lysiak-Rudnytskyi, Ivan. “Vklad Halychyny v ukrainski vyzvolni zmahannia.” *Ivan Lysiak-Rudnytskyi. Istorychni ese. V 2-ky tt.* Vidp. redaktor Frank Sysyn, uporiadnyk Yaroslav Hrytsak, pereklady Uliany Havryshkiv i Yaroslava Hrytsaka. Kyiv: Osnovy, 1994, t. 2. 53–61. (in Ukrainian).
- OUN u viini 1939–1945*. B.m.v., 1946. (in Ukrainian).
- OUN v svitli postanov Velykykh Zboriv, Konferentsii ta inshykh dokumentiv z borotby 1929–1955*. Miunkhen: Vyd-vo ZCh OUN, 1955. (in Ukrainian).

- Patryliak, Ivan. “Viiskovi plany OUN(b) u taiemniï instruktzii Revoliutsiinoho provodu (traven 1941 r.)” *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 2 (2000): 127–138. (in Ukrainian).
- Pempel, Stanisław. *ZWZ-AK we Lwowie 1939–1945*. Warszawa: BIS, Trust, 1990. (in Polish).
- Shvahuliak, Mykhailo. “Malovidoma storinka politychnoho zhyttia Zakhidnoi Ukrainy peredodnia Druhoi svitovoi viiny (Z istorii Kontaktnoho Komitetu 1937–1939 rokov).” *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi istorychno-filosofskoi seksii* 228 (1994): 207–248. (in Ukrainian).
- Stetsko, Yaroslav. *30 chervnia 1941. Proholoshennia vidnovlennia derzhavnosti Ukrainy*. Toronto, Niu-York, London: Liha Vyzvolennia Ukrainy, 1967. (in Ukrainian).
- Ukraina – Polshcha: vazhki pytannia*. Varshava: TYRSA, 1999, t. 4: Materialy IV mizhnarodnogo seminaru istorykiv “Ukrainsko-polski vidnosyny pid chas Druhoi svitovoi viiny”. Vidp. red. Mykola Kucherepa. (in Ukrainian).
- Ukraina v Druhii svitovii viini u dokumentakh. Zbirnyk nimetskykh arkhivnykh materialiv (1941–1942)*. Zibrav i vporiadkuvav Volodymyr Kosyk. Lviv: Lvivskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, Instytut ukrainskoi arkheohrafiï ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 1998, t. 2. (in Ukrainian).
- Ukrainska suspilno-politychna dumka v XX stolitti: dokumenty i materialy*. Uporiad. Taras Hunchak i Roman Solchanyk. B.m.v., 1983, t. 2. (in Ukrainian).
- “Universal Ukrain’skoi Holovnoi Vyzvolnoi Rady.” “*Litopys*”. *Forum doslidiv istoriji UPA* 2 (2000). Accessed October 16, 2017. http://forum.ottawa-litopys.org/documents/doc0203_u.htm.
- Waldenberg, Marek. *Narody zalezne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje konfliktów i idei*. Warszawa: PWN, 2000. (in Polish).
- Wysocki, Roman. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939: geneza, struktura, program, ideologia*. Lublin: Wzdawnictwo UMCS, 2003. (in Polish).

Стаття надійшла до редколегії: 15 вересня 2017 р.

Прийнята до друку: 19 грудня 2017 р.